

СКЛАД СПАДЩИНИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ

INHERITANCE: THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS
OF IDENTIFYING HERITABLE PROPERTY

Іванова К.Ю.,

*кандидат юридичних наук, асистент кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена дослідженню процедури визначення складу спадщини, включаючи складання інвентаризаційного опису, тих чинників, які повинні враховуватися нотаріусами і спадкоємцями при здійсненні ними юридичних і фактичних дій, пов'язаних із оформленням спадкових прав, а також тих проблем, які існують у правозастосовчій практиці.

Ключові слова: спадок, опис спадщини, охорона спадщини, нотаріус, розшук спадщини, запит.

Статья посвящена исследованию процедуры определения состава наследства, включая составление инвентаризационной описи, тех факторов, которые должны учитываться нотариусами и наследниками при осуществлении ими юридических и фактических действий, связанных с оформлением наследственных прав, а также тех проблем, которые существуют в правоприменительной практике.

Ключевые слова: наследство, опись наследства, охрана наследства, нотариус, розыск наследства, запрос.

The article is devoted to study of procedure of identifying composition of inheritance, including preparation of inventory, and factors, which should be taken into account by notaries and heirs on implementation legal and factual actions, related with registration of inheritance rights, and also those problems, that exist in law enforcement.

Key words: heritable property, inventory of heritable property, protection of heritable property, notary, search of heritable property, request.

Актуальність теми. Цивільне законодавство України, і перш за все Цивільний кодекс України [1] (далі – ЦК України), хоча і не дає легального визначення поняття «спадщини» як об'єкта спадкового правонаступництва, тим не менш розуміє під нею сукупність прав і обов'язків спадкодавця (ст. 1216 ЦК України), вказує на спосіб її формування, поклавши в основу цього два критерії: правову природу прав і обов'язків, і приналежність їх спадкодавцеві на день його смерті.

За загальним правилом, незалежно від видів спадкування – за заповітом або за законом, до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті, за винятком тих, які нерозривно пов'язані з особою спадкодавця (ст. 1218, ч. 1 ст. 1219 ЦК України)¹. Не суперечить цьому положенню спеціальна норма, яка міститься в ч. 1 ст. 1236 ЦК України, котра передбачає право спадкодавця включити в заповіт права та обов'язки, які можуть йому належати в майбутньому, оскільки чинність заповіту щодо складу спадщини встановлюється на момент відкриття спадщини (ч. 4 ст. 1236 ЦК України).

Таким чином, склад спадщини визначається на момент її відкриття, і з цього моменту права спадкодавця, так званий актив спадщини, і обов'язки, що утворюють її пасив, вважаються такими, що належать спадкоємцям, які прийняли спадщину, незалежно від часу такого прийняття.

Між тим, формування складу спадщини залежить від цілого ряду чинників, які повинні враховуватися як нотаріусом, так і спадкоємцем (спадкоємцями), що закликається (закликаються) до спадкування, при здійсненні ними юридичних і фактичних дій, пов'язаних із оформленням спадкових прав.

Механізм визначення складу спадщини відпрацьовувався досить довго, але по суті кардинально не змінився. Так, за часів Стародавнього Риму діяв принцип повної (необмеженої) відповідальності за борги спадкодавця². Суть його полягала в тому, що у спадщині римляни бачили втілену майново-правову особистість померлого, тому й на спадкоємця, як продовжувача цієї особистості, переходили борги померлого,

за які він повинен був відповідати як за свої власні, необмежено всім наявним у нього майном³. У той час такий підхід навряд чи можна було оскаржити, оскільки майно померлого і спадкоємця змішувалося, а практика обліку майна спадкодавця ще не сформувалася. Пізніше, з метою обмеження відповідальності спадкоємця за борги померлого межами того майна, яке він отримував у спадщину, був запропонований спосіб, який посприяв цьому. Таким способом виявився інвентаризаційний опис, котрий і був покликаний обліковувати і, зрештою, засвідчувати склад майна померлого [4, с. 277]. За часів Юстиніана для тих спадкоємців, які здійснювали за участю нотаріуса, оцінювача, кредиторів спадкоємця, легатарія опис і оцінку (інвентаризацію) спадщини, була введена пільга (*beneficium inventarii*): спадкоємець відповідав за борги померлого тільки в межах активів спадщини, що перейшла до нього, обов'язково підтверджених інвентаризаційним описом [5, с. 288].

Експурс в історію появи такого способу формування складу спадщини як інвентаризаційний опис, котрий зберігся й до наших днів, свідчить про те, що спадкове право досить стабільне і прагматичне.

Закладена стародавніми римлянами процедура опису виявленої спадщини знаходить своє продовження і в законодавстві України, хоча на сьогодні це не стільки обов'язком її первісною метою – відділення майна спадкоємця від спадщини і, відповідно, проблемою обмеження відповідальності за борги померлого, бо принцип відповідальності спадкоємця в межах успадкованого ним майна став базовим, а пов'язано також і з необхідністю охорони спадщини.

² Принцип повної (необмеженої) відповідальності за борги спадкодавця на сьогодні простежується і в законодавстві країн континентальної Європи, тому її громадяни намагаються не нехтувати складанням опису. Так, у Швейцарії спадкоємці можуть скористатися однією з наданих їм Цивільним кодексом можливостей: 1) відмовитися від спадщини; 2) вдатися до процедури офіційної ліквідації спадщини, отримавши залишок ліквідаційної маси; 3) вимагати складання офіційного опису, оскільки за загальним правилом спадщина переходить до спадкоємців, але вона може бути обтяжена тільки тими боргами, які були офіційно встановлені при складанні опису і внесені до нього [3, с. 570].

Німецьке цивільне уложення передбачає, якщо спадкоємець на вимогу кредитора спадкодавця не складе опис спадкового майна у строк, встановлений судом, то для спадкоємців, які прийняли спадщину, настає необмежена відповідальність (§ 1994).

³ Якщо пасив спадщини перевищував його актив, уникнути необмеженої відповідальності спадкоємець міг тільки шляхом неприйняття спадщини.

¹ Наприклад, до спадщини не включаються державні нагороди, на які поширюється законодавство про державні нагороди України. Див.: Закон України «Про державні нагороди України» від 16.03.2000 р. [2].

Таким чином, опис спадщини в сучасних умовах переслідує, перш за все, мету її охорони, входить як обов'язкова складова в комплекс широкого кола охоронних дій, здійснення яких покладено на нотаріусів (п. 2 ст. 34 Закону України «Про нотаріат» [6]), а в населених пунктах, де немає нотаріуса – на посадових осіб органу місцевого самоврядування, які вчиняють нотаріальні дії, а також на консульські установи (п. 1 ст. 37, п. 2 ст. 38 Закону України «Про нотаріат»).

Безумовно, охорона спадщини неможлива без виявлення її складу, проте вона передбачає вчинення і цілого ряду інших дій: опис і оцінку виявленого майна, передачу його на відповідальне зберігання спадкоємцям або третім особам, оповіщення відповідних організацій та осіб, які забезпечують належний правовий режим спадщини (органи внутрішніх справ, товариство охорони пам'яток історії та культури тощо), про наявність у складі спадщини такого майна, перевірку та контроль належного виконання обов'язків зі збереження спадкового майна відповідальними особами [7, с. 161–162].

При цьому охорона спадщини не повинна, та й не може обмежуватися виключно нормами цивільного права, тому ми погоджуємося з тим, що її регулювання складає своєрідний комплекс норм цивільного, нотаріального, адміністративного, податкового, міжнародного права. Звідси слід визнати, що охорона спадкового майна – це комплексний інститут права [8, с. 6], і саме тому його фрагментарне регулювання в ЦК України доповнюється положеннями інших нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про нотаріат», «Порядку вчинення дій нотаріусами України» [9] (далі – Порядок), «Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування» [10], «Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя» [11], а також «Положення про порядок вчинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах і консульських установах України» [12], що доповнюють та деталізують як суб'єктний склад учасників даного процесу, так і його окремі процедурні моменти.

Тому слід виходити з того, що охорона спадкового майна – це генеральний комплексний інститут, який включає до свого складу такі субінститути: опис спадкового майна, доручення щодо охорони спадкового майна, договір зберігання та договір довірчого управління спадковим майном, охорону обмежено оборотоздатних речей тощо [8, с. 11]. Однак, виходячи з єдності спадщини, її охорона нас буде цікавити лише в тій мірі, в якій вона стосується проблем, пов'язаних із описом спадкового майна, і необхідна для розуміння його сутності.

Аналіз чинного законодавства дозволяє дійти висновку, що підставою для вжиття заходів щодо охорони спадщини є: звернення спадкоємців, рішення суду про оголошення фізичної особи померлою⁴ або повідомлення підприємств, установ, організацій, громадян (ст. 60 Закону України «Про нотаріат», ч. 2 ст. 1283 ЦК України). Але

одного звернення зацікавлених осіб недостатньо, оскільки для здійснення відповідних дій нотаріус повинен отримати від спадкоємців цілий ряд документів, наприклад, ті, що підтверджують факт смерті спадкодавця, час і місце відкриття спадщини тощо. В іншому випадку відповідні заходи нотаріусом не можуть бути здійснені. У разі спадкування за заповітом вжиття заходів щодо охорони покладатиметься як на нотаріуса, так і на душоприказника (за його наявності).

Між тим у літературі звертається увага на те, що на практиці непоодинокі випадки, коли під різними приводами нотаріуси уникають вживати заходи з охорони спадщини. Так, В.О. Гончаренко зазначає, що нотаріуси пропонують спадкоємцям подати заяву про прийняття спадщини, а вже після того, як спадкоємцями це буде зроблено, відмовляють від вжиття заходів охорони, посилаючись на положення, відповідно до якого охорона спадкового майна триває до моменту прийняття спадщини спадкоємцями, а якщо її не прийнято – до закінчення строку, встановленого цивільним законодавством України для прийняття спадщини (6 місяців) [14, с. 212]. Вважаємо, що хоча положення, на яке в обґрунтування своєї відмови посилаються нотаріуси, дійсно закріплене в законодавстві, в даному випадку, використовуючи юридичну необізнаність осіб, нотаріус свідомо тлумачить це положення неправильно, чим вводить спадкоємців в оману щодо моменту встановлення та припинення охорони над майном. З прийняттям спадщини, дійсно, охорона припиняється, але для початку вона повинна бути встановлена нотаріусом, тобто ним мають бути проведені всі необхідні дії, зокрема й опис майна. Між тим у наведеному прикладі нотаріус взагалі нічого не встановлював, а відтак його дії мають бути оскаржені в суді.

Ініціювати охорону спадщини можуть безпосередньо і самі нотаріуси⁵, що пояснюється сутністю нотаріальної діяльності, яка покликана гарантувати дотримання і захист майнових прав громадян. Так, подібна ініціатива цілком виправдана у разі смерті самотньої людини, котра не має спадкоємців. Нотаріус застосовує ці заходи вже не в приватних, а в публічних інтересах, в інтересах держави, бо в майбутньому, якщо не виявиться складеного у встановленому порядку заповіту, мова може йти вже про відумерлу спадщину.

Але якщо на сьогодні проблема, з приводу того, при наявності яких обставин повинні застосовуватись відповідні міри з охорони спадкового майна, не виникає, то в минулому вона існувала. Свого часу в царській Росії в Уставі цивільного судочинства 1864 р. роз'яснювалося, що охоронні заходи повинні вживатися тільки тоді, коли вони викликаються законною, дійсною необхідністю, визначення якої віддавалося на розсуд мирового судді [15, с. 841]⁶.

У радянські часи в науковій літературі також підтримувався цей підхід. Так, П.С. Никитюк звертав увагу на те, що оскільки охорона проводиться в інтересах спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів спадкодавця, які заявляють свої права на майно, нотаріус (інша уповноважена відповідно до закону на вчинення нотаріальних дій особа) вправі відмовити у застосуванні заходів охорони, «коли

⁴ Згідно з абз. 4 ст. 60 Закону України «Про нотаріат» у разі одержання від суду рішення про оголошення фізичної особи померлою державний нотаріальний архів передає це рішення нотаріусу за місцем відкриття спадщини для вжиття заходів з охорони спадкового майна. Якщо у відповідному населеному пункті немає нотаріуса, таке рішення передається державним нотаріальним архівом до виконавчого комітету сільської, селищної чи міської ради. Однак такий підхід у науковій літературі піддається критиці з посиланням на те, що це викликає певні труднощі в площині практичної реалізації зазначених положень (Див.: [13, с. 429–430]).

⁵ У законодавстві інших країн світу також передбачені аналогічні норми про прийняття заходів охорони за особистою ініціативою уповноваженим на те органом. Зокрема, в Грузії та Республіці Молдова – з ініціативи нотаріуса (ст. 1495 ЦК Грузії, ст. 1552 ЦК Молдови), в Латвійській республіці – з ініціативи мирового судді (ст. 659 ЦК), у Німеччині суд самостійно приймає рішення про забезпечення збереження спадщини (§ 1960 Німецького цивільного уложення).

⁶ Слід зазначити, що в ті часи заходи з розшуку та охорони спадщини вживалися в порядку охоронного провадження і відносилися до відання суду (ст. 1401–1403 Уставу цивільного судочинства (Див.: [15, с. 839–846]). При цьому діяльність суду в рамках даного виду судочинства мала характер не процесуальний, а нотаріальний.

До речі, і в подальшому, зокрема за Цивільним кодексом УРСР 1922 року, вжиття заходів з охорони спадщини деякий час зберігалося за народним судом за місцем відкриття спадщини і лише після внесення до нього змін у 1929 році було покладено на нотаріальні контори, заклавши основи звичної для нас процедури.

⁷ Виняток може становити виявлені під час опису спадкового майна речі, які у зв'язку зі зносом не мають ніякої цінності. У цьому випадку нотаріус за згодою спадкоємців або фінансового органу, якщо опис провадиться без участі спадкоємців, не включає до акта опису такі речі, а за окремим описом передає їх для знищення або на заготівельну базу утилізування.

немає підстав вважати, що майно померлого буде викрадено, приховано спадкоємцями або іншими особами, які володіють ним» [16, с. 173–174]. Учений підкреслював, що немає підстав для вжиття охоронних заходів на вимогу тих спадкоємців, які позбавлені права на спадкування за заповітом, якщо вони не мають права на обов'язкову частку. Він також вважав, що немає необхідності в прийнятті таких заходів і щодо спадщини, яка складається з житлового будинку і предметів звичайного домашнього вжитку, коли в будинку залишилися проживати спадкоємці за законом, а заява про проведення опису цих речей надійшла від спадкоємців за законом, які проживали окремо, оскільки для останніх заходи охорони такого майна практичного значення не матимуть, бо будинок не можна приховати, а в іншому майні вони не є спадкоємцями [16, с. 173].

Однак на сьогодні погляд ученого не можна вважати беззаперечним, оскільки на відміну від положень ЦК УСРР 1963 року, які запроваджували особливий порядок спадкування предметів домашньої обстановки та вжитку (ст. 533), за чинним ЦК України вони входять до спадкової частки спадкоємця, а не успадковуються понад неї, і їх вартість, зокрема, береться до уваги при визначенні розміру обов'язкової частки. Проте, виходячи з того, що підстави для відмови у вчиненні нотаріальної дії можуть встановлюватися тільки Законом України «Про нотаріат», і враховуючи той факт, що перелік підстав, передбачений ст. 49 вказаного закону, не є вичерпним, нотаріус може відмовити у вжитті охоронних заходів, проте він має обґрунтувати своє рішення на підставі норм чинного законодавства.

Повертаючись до проблеми проведення опису спадщини, слід відмітити, що це можливо тільки за добровільної згоди осіб, які проживали зі спадкодавцем, але не виключена й об'єктивна неможливість його проведення і, відповідно, прийняття інших заходів тоді, коли вказані особи заперечують проти цього, не пред'являють майно для опису, майно вивезене тощо. У такому випадку нотаріус складає акт і повідомляє про це заінтересованих осіб, а якщо необхідно, то і фінансовий орган або прокурора.

Відповідно до Порядку включення до акту опису підлягає все майно, яке є в будинку (квартирі) померлого (п. п. 3.6 п. 3 Глави 9 Порядку)⁷. Однак таке правило породжує проблеми практичного плану: не можна виключати, що зі спадкодавцем спільно проживали й інші особи (наприклад, батьки, діти, той із подружжя, який його пережив), а це означає, що у переліку таких, що підлягають опису, можуть опинитися і речі цих осіб. Постає питання, чи допускається за таких умов відхід від цього правила, а саме, не включення до опису речей зазначених осіб, чи не будуть подібні дії нотаріуса розцінюватися як відхилення від встановленого порядку, і чи не буде це згодом підставою для притягнення його до відповідальності? На жаль, Порядок не дає прямої відповіді на це, а системний аналіз положень п. п. 3.7 і п. п. 3.6 п. 3 Глави 9 Порядку, яким встановлено, що заяви сусідів та інших осіб про належність їм окремих речей заносяться до акта опису, а зацікавленим особам роз'яснюється порядок звернення до суду з позовом про виключення цього майна з акта опису, дає підстави стверджувати про неможливість такого відступу. Відзначимо, що вже згадуваний нами Устав цивільного судочинства 1864 р. передбачав, що якщо треті особи, присутні при складанні опису, переконали судового приста-

ва в безсумнівній належності їм речей, які з тієї чи іншої причини потрапили до складу майна померлого, дані речі не повинні бути включатися до опису [17]. Вважаємо, що такий підхід цілком виправданий і міг би бути сприйнятий вітчизняним законодавцем.

Акт, складений нотаріусом (уповноваженою особою) в ході опису, виконує доказову функцію – фіксує володіння спадкодавцем річчю, виходячи з факту її виявлення в майні спадкодавця на момент відкриття спадщини. Як зазначав Р. Ієрінг, зазвичай більшість осіб є одночасно власниками тих речей, якими вони володіють, відповідно реальне (на-явне) володіння створює презумпцію власності на річ для її володільця [18, с. 38]. На сьогодні спростувати зазначене припущення можна у встановленому законом порядку: так, п. п. 3.7 п. 3 Глави 9 Порядку передбачає процедуру спростування факту належності спадкодавцеві того чи іншого майна шляхом подання позову до суду про виключення цього майна з акту опису⁸. Щодо даного положення в літературі висловлюється думка, що воно є формальним, оскільки не ґрунтується на вимогах законодавства, а саме не витікає з положень Закону України «Про нотаріат»⁹. Зацікавлені особи можуть лише оскаржити дії нотаріуса, який здійснює опис майна. Дане припущення базується на тому, що Порядок є обов'язковим документом для нотаріусів, а не для пересічних громадян, – останні повинні підкорятися лише Закону [19, с. 128].

Згідно з Порядком при складанні опису спадкове майно оцінюється, і залежно від його виду, характеристик, правового режиму передається на зберігання в депозит нотаріуса, банк, іншим особам, або ж передається в управління¹⁰. Що ж стосується не виявлених під час опису рухомих речей, особливо тих, які не підлягають спеціальній реєстрації (наприклад, культурні цінності чи інші речі, що представляють цінність для спадкоємців), то в силу їх природи розшукати їх неможливо.

Незважаючи на те, що опис є дієвим засобом захисту спадщини від посягань недобросовісних спадкоємців, через його недосконалість, надмірну складність і копіткість здійснюваної нотаріусом діяльності (адже опис майна може зайняти не один день) на практиці він застосовується вкрай рідко. Перепонами для активного його запровадження виступає й відсутність у законодавстві положень щодо можливості проведення опису не всього майна, як це передбачено сьогодні, а лише тієї його частини, яка цікавить спадкоємців: наприклад, антикваріату, що належав померлому і знаходиться у його квартирі, або цінностей, що зберігаються в індивідуальному банківському сейфі, який надавався спадкодавцеві на підставі відповідного договору¹¹. До того ж, не врегульоване питання про можливість проведення опису в окремо взятому приміщенні (кімнаті), в інших будівлях (гаражі, майстерні тощо). Крім того, проведення опису передбачає і оцінку речей, що здійснюється нотаріусом, а він, як правило, не завжди має уявлення про дійсну вартість речей¹².

У літературі звертається увага на те, що зі змісту норм, які регулюють конкретні заходи щодо охорони спадкового майна (зокрема, опис), можна зробити висновок, що останні здійснюються щодо конкретних майнових об'єктів – речей [20, с. 8–9]. Однак опис не означає, що майно, яке переходить до спадкоємців, обмежується перерахованими в акті опису предметами – воно лише офіційно підтверджує (за умови відсутності спору щодо належності речей іншим особам), що такі предмети входять до складу спадщини. А оскільки, як безсумнісно зауважує В.А. Белов, спадкова маса – це аж ніяк не сукупність

⁸ У разі одержання нотаріусом рішення суду про виключення майна з акта опису спадкового майна на цьому акті робиться спеціальний напис, у якому зазначаються реквізити цього рішення, на підставі якого майно вилучено з акта опису, перелік вилучених предметів. Напис скріплюється підписом та печаткою нотаріуса. Копія рішення суду додається до матеріалів спадкової справи.

⁹ Незважаючи на те, що це висловлювання зроблено щодо положень п. 190 Інструкції вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, яка на сьогодні втратила чинність, воно певною мірою може віднести й до чинного Порядку, оскільки останній містить аналогічні положення.

¹⁰ Більш докладніше про це: Див. [13, с. 438–451].

¹¹ Останнє породжує ще одну проблему, оскільки відносини банку і спадкодавця підпадають під дію банківської таємниці, відтак і нотаріальні дії щодо опису вмісту банківського сейфа мають узгоджуватися із законодавством у цій сфері.

¹² Хоча це і не єдиний можливий варіант проведення оцінки, оскільки згідно з п. п. 3.4 Глави 9 Порядку у разі незгоди з оцінкою спадкоємці вправі запросити фахівця-експерта або оцінювача, оплата праці яких здійснюється спадкоємцями.

одних тільки речей і навіть одних тільки прав власності, а це комплекс усіх суб'єктивних прав (та інших юридичних можливостей, зокрема секундарних прав – виокремлено нами – К.І.) незалежно від їх типу, виду і роду, що належали спадкодавцеві і допускають спадкове наступництво [21, с. 1047], на нотаріуса покладається обов'язок з'ясувати всі необхідні відомості, зокрема щодо наявності заповіту, спадкового майна, його складу та місцезнаходження, які допоможуть у визначенні об'єкта спадкування.

Склад спадщини може бути сформований тільки в результаті активних дій як з боку нотаріуса, так і потенційних спадкоємців, які спрямовані на пошук і перевірку тієї чи іншої інформації про ймовірну спадщину шляхом подачі клопотань, запитів тощо. Зазвичай відомості про майно померлого надаються безпосередньо самими спадкоємцями, і вони ж, як правило, мають документи, що підтверджують приналежність певних прав спадкодавцеві, хоча це більшою мірою стосується спадкоємців, які проживали зі спадкодавцем, і менше – тих, які не проживали з ним (особливо спадкоємців далекого ступеня споріднення).

Проте трапляється, що і для тих, і для інших не завжди склад спадщини може бути повністю відомим, тому прийняття спадщини ще не означає обізнаності спадкоємця про все, що йому належить. Так, він може мати неповні відомості про місцезнаходження спадкового майна або ж зовсім не знати про таке (наприклад, про цінні папери, що належали померлому, грошові вклади (депозити) у банках). Для таких випадків законодавством передбачений механізм розшуку спадщини, що полягає в наділенні нотаріусів та посадових осіб, які вчиняють нотаріальні дії, повноваженнями щодо звернень до фізичних і юридичних осіб із запитом про витребування від них відомостей і документів щодо складу спадщини з метою подальшого її оформлення. При цьому ненадання такої інформації є підставою для відкладання, зупинення вчинення нотаріальної дії або відмови у її вчиненні (ч. 1, 2 ст. 46 Закону України «Про нотаріат»; п. 1, 2 Глави 7 Порядку), а для спадкоємців та інших зацікавлених осіб – підставою виникнення права вимагати відшкодування шкоди, заподіяної такою неправомірною дією (бездіяльністю).

Отже, уявлення про склад спадщини померлого дає спадкоємцям хоча й невеликі, але все ж шанси на розшук такого майна, що здійснюється нотаріусом шляхом розсилки запитів. Наприклад, у випадку розшуку банківського вкладу за наявності ощадної книжки¹³, яка засвідчує укладення договору банківського вкладу зі спадкодавцем і внесення грошових коштів на його рахунок за вкладом, або оригіналу відповідного договору, або іншої документації, що підтверджує існування договірних відносин спадкодавця з банком на момент його смерті, спадкоємець обов'язково має звернутися до нотаріуса – це обумовлено правовим режимом банківської таємниці як інформації, обмеженої в обороті, і призводить до того, що відомості, які її складають, можуть бути повідомлені тільки вузькому колу осіб, визначеному в законі¹⁴. Тому саме нотаріус звертається із запитом в банк про наявність відкритих на ім'я померлого грошових вкладів, у тому числі депозитних та карткових рахунків, а якщо вони дійсно є, ще й із запитом про наявність заповідальних розпоряджень на грошові вклади. В запиті обов'язково зазначається підстава для одержання такої інформації та мета.

¹³ В ощадній книжці мають бути вказані найменування і місцезнаходження банку (якщо вклад внесений у філію, також і його відповідної філії), номер рахунку по вкладу, всі грошові суми, зараховані на рахунок та списані з рахунка, а також залишок грошових коштів на рахунок на момент пред'явлення ощадної книжки у банк.

¹⁴ Розшук вкладів можливий і в європейських банках, зокрема швейцарських банках, які з недавнього часу зобов'язані розкривати інформацію про рахунки, що були відкриті більше 60 років тому і при цьому не були затребувані останні 50 років («лежачий» вклад).

¹⁵ Довідка надається нотаріусу або, якщо така можливість передбачена безпосередньо самим запитом, видається зазначеній в ній особі.

Згідно з ч. 3 ст. 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність» [22] банк надає довідки по рахунках (вкладах) у разі смерті їх власників особам, зазначеним власником рахунку (вкладу) в заповідальному розпорядженні банку, державним нотаріальним конторам або приватним нотаріусам, іноземним консульським установам по справах спадщини за рахунками (вкладами) померлих власників рахунків (вкладів). Таким чином, у відповідь на запит нотаріуса банк зобов'язаний надати довідку про наявність рахунку та залишок коштів на ньому¹⁵.

Разом із тим, варто відзначити практичну складність реалізації даного механізму у випадку, якщо не відомо, в якому саме банку був відкритий рахунок. У зв'язку з цим у літературі неодноразово зверталась увага на актуальність розробки та запровадження електронного документообігу між нотаріусами (або Міністерством юстиції) та відділеннями банків (або Національним банком України), з чим слід погодитися з огляду на світовий досвід.

Вочевидь, за звичайних умов гроші по вкладах можуть бути затребувані в будь-який момент, оскільки відповідно до чинного законодавства, якщо вкладник не вимагає повернення суми вкладу зі спливом встановленого строку (якщо договір укладався на певний строк) або внесеного на інших умовах повернення (після настання визначених договором умов), договір банківського вкладу вважається продовженим на умовах вкладу на вимогу (ч. 4 ст. 1060 ЦК України).

Що ж стосується інших договорів, пов'язаних із виплатами певних сум, наприклад, договору особистого страхування життя на випадок смерті, то, якщо страхувальник у договорі особистого страхування не призначив особу, до якої має перейти право на одержання страхової виплати у разі його смерті (вигодонабувача), це право входить до складу спадщини. Теоретично дізнатися про існування таких договорів можливо. Так, з аналізу ч. 2 ст. 997 ЦК України випливає, що у випадку, якщо інше не встановлено договором, прострочення внесення страхувальником чергового страхового платежу тягне пред'явлення страховиком письмової вимоги про його сплату. Таким чином, внаслідок смерті спадкодавця виникне прострочення, а направлена страховиком і отримана спадкоємцями вимога про сплату і буде свідчити про договірні відносини між страховиком і спадкодавцем.

Нотаріус перевіряє наявність необхідної інформації також у відповідних реєстрах, доступ до яких йому надано за законом, зокрема, у Спадковому реєстрі [23] – відомостей про заповіти, посвідчені в Україні або іноземній державі¹⁶, а також про спадкові договори; у Державному реєстрі прав на нерухоме майно¹⁷.

Пошуком спадщини також займаються спеціалізовані організації, зокрема в Україні – це «Укрінюрколегія», у США – Національна асоціація з контролю за незатребуваним майном (NAUPA), аналогічна служба є і в Канаді (CUAR).

У результаті таких дій склад спадщини або поповнюється новими виявленими компонентами (наприклад, «лежачим» внеском, про який спадкоємець не підозрював), або, навпаки, зменшується, наприклад, спадкоємець по-

¹⁶ У Спадковий реєстр передбачено внесення на підставі Конвенції про реєстрацію заповітів (Базельська конвенція) відомостей про заповіти, посвідчені (складені та/або прийняті на зберігання) і зареєстровані в іноземній державі. Так, Базельська конвенція передбачає створення в кожній державі, яка приєднується, системи, що дозволяє заповідачеві зареєструвати свій заповіт і уникнути ситуації, коли про нього не буде відомо в іншій державі (наприклад, за місцем знаходження спадкового майна), що полегшить встановлення факту наявності заповіту, його скасування або зміни після смерті заповідача. Дана система обміну інформацією про заповіти базується на національних реєстрах та полегшує регулювання міжнародного спадкування за заповітом [24, с. 133].

¹⁷ У зв'язку із здійсненням нотаріусами повноважень, визначених законом, інформація з вказаного реєстру надається в електронній формі шляхом їх безпосереднього доступу до Державного реєстру прав при ідентифікації за допомогою електронного цифрового підпису (ч. 3 ст. 28 Закону України «Про державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [25]).

збавляється права на отримання у складі спадщини певного майна через його ввідацію як такого, що не належить спадкодавцеві.

Підставою для включення тих чи інших прав і обов'язків до складу спадщини виступають: опис майна спадкодавця; виписки з різних реєстрів, що підтверджують право власності та інші права на об'єкти спадкового правонаступництва; відповіді на запити, адресовані юридичним і фізичним особам про наявність у них відомостей про майно, що належало спадкодавцеві; виявлені заповіти, спадкові договори, шлюбні контракти та інша документація. На підставі наданих правостановлюючих документів, а також отриманої додаткової інформації, нотаріус формує актив спадкового майна, що підлягає включенню до свідоцтва про право на спадщину.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти таких висновків.

По-перше, ті права, які будуть припинені до моменту смерті спадкодавця, не увійдуть до складу спадщини.

По-друге, у ряді випадків відбудеться скасування заборони на включення до складу спадщини окремих прав та обов'язків, які нерозривно пов'язані з особою спадкодавця. Так, за загальним правилом не входять до складу спадщини: право на відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, які спадкодавець отримував за життя (ч. 1 ст. 1219 ЦК України). Разом із тим зазначені виплати (суми заробітної плати, аліментів, пенсії, стипендії, допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, відшкодування шкоди у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інших соціальних виплат), якщо вони не були одержані за життя спадкодавцем, передаються членам його сім'ї. Однак, якщо не залишилося в живих членів сім'ї спадкодавця, недоотримані ним виплати увійдуть до складу спадщини і будуть успадковуватися на загальних підставах (ч. 1 ст. 1227 ЦК України).

Між тим право на отримання вищезазначених виплат на майбутнє спадкоємець (спадкоємці) не набуває.

По-третє, якщо результатом розшуку спадщини стане, наприклад, виявлення заповіту, складеного на користь зачатого, але ще не народженої дитини, то хоча це не відіб'ється на складі спадщини, але видача свідоцтва про право на спадщину і розподіл спадщини між усіма спадкоємцями буде відбуватися тільки після народження цієї дитини.

По-четверте, при визначенні складу спадщини має значення так звана «подружня частка», яка представляє собою 1/2 спільно нажитого подружжям під час шлюбу майна (ч. 3 ст. 368 ЦК України; ч. 1 ст. 70 СК України), яка належить тому з подружжя, хто пережив іншого, і не включається до складу спадщини. Разом із тим поява такого виду заповіту, як заповіт подружжя (а відомості про нього підлягають обов'язковій державній реєстрації у Спадковому реєстрі), теж може відбитися на складі спадщини, якщо після смерті одного з подружжя, наприклад, залишилися в живих діти від першого шлюбу померлого, живі батьки тощо.

Особливість заповіту подружжя пов'язана з тим, що його об'єктом є майно, що належить подружжю на праві спільної сумісної власності. Після смерті одного з подружжя (а це тягне трансформацію спільної сумісної власності подружжя у спільну часткову власність кожного з них) частка померлого переходить до того з подружжя, хто пережив іншого, але без права відчуження цього майна іншим особам. Тому нотаріус, на території діяльності якого знаходиться спільне майно подружжя, накладає заборону на його відчуження. У разі смерті останнього з подружжя в день його смерті відкривається спадщина для осіб, визначених подружжям у заповіті. Нотаріус знімає заборону на відчуження майна, яке перейшло до померлого подружжя, і спадкоємці можуть здійснити право на спадкування шляхом прийняття спадщини або неприйняття її.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України від 03.10.2003 р. – № 40. – Ст. 356.
2. Закон України «Про державні нагороди України» від 16.03.2000 р. № 1549-III // Відомості Верховної Ради України від 26.05.2000 р. – № 21. – Ст. 162.
3. Основные институты гражданского права зарубежных стран: Сравнительно-правовое исследование / В.В. Залесский [и др.]; Институт законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ. – М.: Норма, 1999. – 648 с.
4. Подпригора А.А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие. – К.: Вища шк., 1990. – 284 с.
5. Римское право: учебник / И.Б. Новицкий. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 304 с.
6. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 р., № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України від 28.09.1993 р. – № 39. – Ст. 383.
7. Заїка Ю.О. Спадкове право України [Текст]: навч. посіб. / Ю.О. Заїка – К.: Істина, 2006. – 216 с.
8. Коробейникова Т.С. Охрана и доверительное управление наследственным имуществом в российском праве: проблемы теории и правоприменения [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Т.С. Коробейникова; Байкальский государственный университет экономики и права. – Иркутск, 2009. – 21 с.
9. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердж. наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р., № 296/5 // Офіційний вісник України від 07.03.2012. – № 17. – 66 с. – Ст. 632.
10. Порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування, затвердж. наказом Міністерства юстиції України від 11.11.2011 р., № 3306/5 // Офіційний вісник України від 02.12.2011 р., № 91. – 172 с. – Ст. 3312.
11. Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, схвал. Рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001323-09/page>.
12. Положення про порядок вчинення нотаріальних дій у дипломатичних представництвах та консульських установах України, затвердж. наказом Міністерства юстиції України, Міністерства закордонних справ України від 27.12.2004 р. № 142/5/310 // Офіційний вісник України від 14.01.2005 р., № 52, том 2. – 796 с. – Ст. 3492.
13. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар [Текст]: пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій Міністерства юстиції, науковців, фахівців. – Т. 12: Спадкове право / за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатеевої. – Х.: Страйд, 2009. – 544 с.
14. Гончаренко В.О. Охрана спадкового майна / В.О. Гончаренко // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 53. – С. 212–217.
15. Боровиковский А.Л. Устав гражданского судопроизводства с объяснениями по решениям Гражданского кассационного департамента и общего собрания кассационных и I и II департаментов правительствующего сената / Исправил и дополнил П.Н. Гуссаковский. – 6-е изд. – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1908. – 1102 с.
16. Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев: «Штиинца», 1973. – 258 с.
17. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pacta.ru/sher_civil.php?text=67.
18. Иеринг Р. Об основании защиты владения. Пересмотр учения о владении / Пер. с нем. – М.: 1883. – 179 с.
19. Рудко Б.Б. Деякі проблемні питання опису майна: статус майна, процедура опису та відповідальність / Б.Б. Рудко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 12. – С. 125–131.

20. Гелич А.О. Об'єкти спадкування за цивільним законодавством України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А.О. Гелич; НДІ приват. права і підприємництва Нац. акад. прав. наук України. – К., 2011. – 18 с.
21. Белов В.А. Гражданское право. // Т. 3. // Особенная часть. Абсолютные гражданско-правовые формы / В.А. Белов. – М.: Юрайт, 2012. – 1189 с.
22. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. № 2121-III // Відомості Верховної Ради України від 09.02.2001 р. – № 5 – Ст. 30.
23. Положення про Спадковий реєстр, затверж. наказом Міністерства юстиції України від 07.07.2011 р., № 1810/5 // Офіційний вісник України від 25.07.2011 р. – № 54 – 34 с. – Ст. 2155.
24. Медведев И.Г. Международное частное право и нотариальная деятельность. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 178 с.
25. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 р. № 1952-IV // Відомості Верховної Ради України від 17.12.2004 р. – № 51. – Ст. 553.